

Іван СИЛАДІЙ

кандидат педагогічних наук, доцент,
здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

УДК 172.13:316.648.4:378.091.8

**ОСНОВНІ ФАКТОРИ
ФОРМУВАННЯ
ДЕМОКРАТИЧНИХ
ЦІННОСТЕЙ
СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ**

© Силадій І., 2017

Ключові слова: людина, молодь, цінності, демократичні цінності, система освіти, демократична освіта.

Сучасна студентська молодь переважно є прибічником демократичних перетворень, а отже, і демократичних цінностей. Однак суперечлива природа цінностей новітньої доби та неоднорідність студентського загалу зумовлюють необхідність посилення цілеспрямованого впливу на процес генерування демократичних цінностей студентської молоді. Насамперед формування таких цінностей має відбуватися в контексті розгортання свободи як загальнозначущого чинника розвитку особистості. Водночас серед елементів формування демократичних цінностей студентської молоді традиційно виокремлюються фактори соціально-політичного середовища, впливу близького оточення, засобів масової інформації, культури, освіти, виховання і самовиховання індивіда. Під цим оглядом на особливу увагу також заслуговує позанавчальна діяльність ВНЗ, яка охоплює профспілкову, дозвіллеву та інші види діяльності студентської молоді.

Демократичні цінності уособлюють значущість демократії як світоглядного ідеалу, привабливості її для більшості людей, те, заради чого демократію варто захищати, завдяки чому вона є елементом політичної свідомості мільйонів громадян та здобуває нових прихильників в усьому світі. Поняття демократичних цінностей передбачає, що кожна людина і суспільство загалом є цінностями, які реалізуються в певному соціальному середовищі у результаті соціально-політичної дії. Їх загальний контекст розгортається через співвідношення «добра» і «зла», конкретний – через реальне, практичне втілення демократичних норм, їх дотримання суб'єктом соціально-політичної дії [4, с. 7].

Демократичні цінності сформувалися ще в епоху Просвітництва й були політично заявлені ще під час Великої французької революції 1789 року. «Свобода» (Liberte'), «Рівність» (Egalite') та «Братерство» (Fratarnite') стали провідними гаслами й цінностями тієї революції. Певно, сьогодні замість «Братерства» скоріше стверджується «Солідарність» [5].

Сучасна демократія, окрім особистої, індивідуальної свободи людини, охоп-

лює й реальні умови і можливості вияву соціально-політичної активності, право діяти (обирати й вибирати) на власний розсуд, свободу слова, совісті тощо. Саме ці норми, що концептуалізуються через поняття «свобода», «відкритість», «толерантність» [7], «справедливість», «гуманізм», «милосердя», частіше за все сприймаються як провідні, базові демократичні цінності.

На початку XXI ст. західноєвропейське співтовариство перебуває на шляху пошуку нових цінностей, пов'язаних із взаєморозумінням, співробітництвом та співіснуванням. Утвердження таких цінностей ґрунтується на цілеспрямованому русі до утворення полікультурної, поліетнічної та полілінгвістичної Європи [13, с. 126]. У цьому зв'язку цінності толерантності та солідарності набувають особливого значення.

До базових європейських цінностей, які є підвалинами європейських прав і свобод та європейських політичних інститутів, співробітники провідного вітчизняного аналітичного центру «Лабораторія законодавчих ініціатив» відносять свободу, відповідальність, солідарність, гідність, рівність, правову державу, власне демократію (передусім парламентську), громадянськість, толерантність та справедливість. Кожна з окреслених цінностей забезпечується чи то фундаментальними, чи то політичними, культурними або соціальними правами та свободами або їх сукупністю. Загальний зміст базових європейських цінностей, які по праву можна вважати базовими демократичними цінностями, вони пропонують виразити так: «Свобода самореалізації в умовах демократичної політичної рівності і соціальної справедливості» [15, с. 83].

Дещо інший набір демократичних цінностей пропонують автори посібника «Освіта для демократичного громадянства», підготовленого групою зарубіжних учених у межах реалізації однойменного проекту Ради Європи. Вони виокремлюють наступні цінності, що притаманні демократичному громадянству: права людини, рівність, свобода, справедливість, мир, взаємо-

залежність, плюралізм, сталий розвиток. Із цими цінностями безпосередньо пов'язані й запропоновані цими ж авторами головні критерії настанов і схильностей, притаманних демократичному громадянству: відкритість, повага до культурної та соціальної різноманітності, готовність до розподілу й делегування повноважень, довіра й чесність, відданість істині, самоповага й повага до інших, терпимість до невизначеності, неоднозначних і невирішених ситуацій, наполегливість як уміння чітко й сміливо викладати свої думки, демократичне лідерство, що виражається в залученні інших до прийняття рішень, робота в команді та співробітництво [8, с. 25].

Учасники згаданого вище проекту «Демократична освіта» та автори навчального посібника «Основи демократії», який було підготовлено в його межах, указують на такі цінності, що мають прищеплюватись, поширюватись і розвиватись в умовах становлення демократії:

- громадянство і громадянськість – передбачають розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх з урахуванням інтересів усього суспільства;

- компетентність і відповідальність – орієнтують на громадянську пильність і обізнаність, розуміння того, що «споживацьке» ставлення до надбань демократії може призвести до їх втрати;

- свобода (негативна – як звільнення від залежності, гноблення і позитивна – як політичні, культурні умови для розвитку особистих здібностей і реалізації прагнень);

- конституція і конституціоналізм – як кінцеві орієнтири, принципи соціального співіснування людей у демократичній спільноті;

- свобода совісті, свобода слова;

- людська гідність – культивування якої цивілізує суспільство, звеличує людину, саме тому на це повинна бути великою мірою скерована громадянська освіта;

- моральна автономія – право на вільне і неупереджене самовизначення;

– приватність, невтручання в особисте життя;

– громадянська асоціація – орієнтує людину на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на солідарність, довіру, взаємну підтримку, готовність спільно й узгоджено діяти для захисту соціальних інтересів;

– соціальний порядок, який ґрунтується не на запереченні чи забороні конфліктів, а на впорядкуванні їх постійної дії процедурами, настановами, обізнаністю і досвідом [9, с. 38–50].

Наголосимо, що останній перелік демократичних цінностей особливо актуальний в умовах становлення демократії, що супроводжується зміною настанов у суспільстві, виробленням нового соціального ідеалу, який базується на демократичних цінностях, розвитку просвітницької діяльності щодо прилучення широких верств населення – батьків, педагогів, урядовців – до усвідомлення головних ідеалів демократії: свободи та відповідальності, прав людини та здатності їх обстоювати і захищати, причетності кожного громадянина до суспільних процесів та виборювання соціальної справедливості [11, с. 142].

Як можна побачити, перелік демократичних цінностей, який пропонується у різних джерелах, певною мірою різняться. Однак ці відмінності не є разючими чи принциповими. Усі демократичні цінності відповідають, розвивають або принаймні не суперечать центральній, базовій цінності демократії – свободі індивіда, яка має незаперечний пріоритет, у тому числі над державою. Остання в умовах демократії не може нав'язувати індивіду цілі та цінності його життя, вона тільки має захищати фундаментальні права і свободи громадян, створюючи необхідні правові норми та інститути для їх реалізації.

Сучасна студентська молодь переважно є прибічником демократичних перетворень, а відтак – і демократичних цінностей як таких. Однак їх формування проходить суперечливо через неоднорідність студентського загалу, серед якого є певна частка, інфікована далекою від демократич-

них цінностей крайньою соціалістичною або націоналістичною фразеологією, соціального середовища, у якому здійснюється політичне зростання студентської молоді, неоднозначний вплив різних факторів. Традиційно виокремлюються такі фактори формування демократичних цінностей студентської молоді:

а) фактори соціально-політичного середовища (макросередовища);

б) вплив близького оточення (мікросередовища – сім'ї, групи однолітків);

спосіб життя як фактор формування демократичних цінностей молоді є багатограним за своєю структурою, має «макро-» і «мікрорівні»;

в) формуючий вплив засобів масової інформації (у т.ч. інтернет-технологій) та культури;

г) фактор освіти, виховання і демократичного самовиховання особистості.

Найбільш впливовим серед них, зазначає С. Кострюков, є фактор соціального середовища. Запроваджуючи через наявний спосіб життя демократичні цінності у внутрішню структуру особистості, суспільство практично «прив'язує» індивіда до себе, сприяє фіксації у його психіці сталої спрямованості на соціально значущі цілі та засоби діяльності, а також уможливує існування ізоморфної системи «суспільство – особистість», у якій особистість виявляється адекватною підсистемою. Ось чому в процесі своєї життєдіяльності молодь, поступово прилучаючись до різних сфер соціального спілкування, входячи в окремі мікроспільноти – спочатку в сім'ю, а згодом у різні формальні й неформальні групи, – взаємодіє з переважною більшістю цінностей. Ті з них, які мають для найближчого оточення молоді людини в початковий період її соціалізації значення безперечних, механічно засвоюються. Вони просто інтеріоризуються, вбираються молоддю без її свідомо вибіркової участі. Стосовно всіх інших цінностей молодь проявляє вибірковість. Найчастіше вона освоює цінності тих формальних і неформальних груп, які для неї є визначальними.

Спосіб життя як фактор формування демократичних цінностей молоді є багатограним за своєю структурою, має «макро-» і «мікрорівні». Поступово опосередковуючись від глибинних, усезагальних, необхідних зв'язків і відношень до таких, які обмежені лише певною вузькою сферою спілкування студентської молоді, спосіб життя сприяє перетворенню демократичних цінностей суспільства у внутрішні, притаманні молодому поколінню якості, риси характеру. Вибір і осягнення демократичних цінностей, що пропонуються суспільством, зумовлені їхньою особистісною значущістю, тобто тим, чи є вона цінністю для самої особистості та якою мірою сприяє досягненню її цілей. З огляду на це, з-поміж однаково підкріплених демократичних цінностей студентська молодь завжди вибирає лише ті, які оцінюються нею як потрібні (необхідні, корисні або приємні) об'єкти, цілі та засоби задоволення власних потреб. Пройшовши через її досвід, одержавши практичну перевірку та підтвердження необхідності, доцільності й корисності, такі цінності закріплюються як ціннісні орієнтації молодіжного середовища. Водночас практика виявляється не тільки критерієм перевірки демократичних цінностей, але й збудником їх постійної переоцінки, оновлення і зміни всієї системи ціннісних орієнтацій студентства. Трансформація українського суспільства призвела до значного ускладнення і диференціації суспільного життя, а отже, і до індивідуалізації потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій студентської молоді. Це значною мірою ускладнює сьогодні її соціальну інтеграцію [4, с. 8–9].

У ХХІ ст. не можна ігнорувати такий фактор формування цінностей, як засоби масової інформації. Саме через ЗМІ серед різних категорій населення пропагуються певні ціннісні настанови, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, унаслідок чого спільні смаки і форми культурного споживання поширюються у суспільстві. Саме вони справляють найпомітніший вплив на формування уявлень про сучасний стан суспільства, про рівень існуючої в

ньому соціальної справедливості. Чисельні соціологічні дані свідчать, що головну роль у процесі політичної соціалізації відіграють ефірні ЗМІ, а саме телебачення, за допомогою якого понад 90% населення одержує основну суспільно-політичну інформацію.

У демократичному суспільстві найважливіше політико-соціалізаційне завдання ЗМІ полягає в масовому впровадженні заснованих на пошані закону і прав людини цінностей, навчанні громадян мирно розв'язувати конфлікти, не ставлячи під сумнів суспільний консенсус із засадничих питань державного устрою. Проте важливо в цьому контексті враховувати і вплив основних тенденцій розвитку самих ЗМІ. Це передусім роздержавлення преси, нерівномірний розподіл фінансової підтримки з боку владних структур, зростання кількості періодичних видань, зниження тиражів та деукраїнізація вітчизняного інформаційного простору тощо. А тому в процесі політичної соціалізації завдяки ЗМІ, заангажованим власниками, молоді люди часто підпадають під їхні маніпуляційні можливості, що не є безпечним для свідомого та об'єктивного сприйняття інформації [12]. Через те, зазначає С. Кострюков, що національне відродження, проголошене в перші роки незалежного розвитку, здійснювалось суперечливо і непослідовно, демократичні цінності транслиювались ЗМІ в студентське середовище здебільшого спонтанним чином. Як наслідок духовний світ молоді заповнили комерційне мистецтво і література зі штампами, ілюстровані журнали, комікси, бульварщина, реклама, західна «культурна продукція» сумнівної якості та маніпулятивна політична пропаганда. Основним джерелом антицінностей став телеекран, «демократизм» якого виявляється, мабуть, лише в програмах про спорт, і не більше [4, с.10].

Останнім часом поряд із традиційними ЗМІ масштабний вплив на свідомість молоді чинить Інтернет-простір. Даний канал комунікації з роками став доступним практично кожному. На сучасному етапі розвитку стало можливим говорити про форму-

вання Інтернет-субкультури. Як усяка субкультура, Інтернет поєднує великі групи населення, формує коло інтересів і спілкування, стимулює розвиток міжособистісних відносин.

Інтернет-простір має колосальні можливості для розповсюдження демократичних цінностей, адже забезпечує нечуваній раніше доступ до інформації, розширює можливості комунікації, створює стан або відчуття одночасності чи присутності. У зв'язку зі швидким проникненням інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя Інтернет починає посідати дедалі більше місце серед засобів оперативного отримання необхідної інформації і відігравати дедалі значущу роль у формуванні цінностей сучасної молоді. Через Інтернет-простір виникає та поширюється ідея віртуального суспільства, яке здатне подолати ієрархізм реальної влади, забезпечити повну рівність усіх учасників комунікації й, нарешті, реалізувати дискурсивну модель демократії Ю. Габермаса, згідно з якою обґрунтування й легітимація соціальних інститутів та політичної практики здійснюється на основі пріоритету громадськості й реалізується на передумові симетричного полілогу («вільної від панування комунікації») учасників політичної дії [14, с. 7].

Водночас можливості Інтернет-комунікації не безмежні. На жаль, їхній розвиток мало вплинув на рівень залученості громадян у процес прийняття рішень з політико-правових питань. Нетривалий час існування кіберпростору демонструє, що він сьогодні служить не стільки форумом для громадян, що піклуються про суспільно значущі проблеми, скільки форумом для груп, що відторгнені від публічної політики. По суті, зазначає Т. Панченко, електронна демократія відчуває ті самі проблеми, що й традиційна демократія участі – проблеми пасивності, незацікавленості і некомпетентності [10, с. 93].

Формування демократичних цінностей молоді в освітній системі відбувається через усі без винятку аспекти навчально-виховного процесу, на всіх його рівнях – зміс-

товому, організаційному, функціональному, комунікативному [6, с. 26]. На змістовому рівні забезпечується доступ усіх студентів до повноцінного об'єктивного, не заполітизованого, не заангажованого змісту освіти, який відображає об'єктивне й критичне висвітлення проблем, понять, феноменів; розширюється й поглиблюється зміст предметів соціально-гуманітарного циклу; забезпечується широкий вибір альтернативних підручників, посібників, додаткової та допоміжної літератури. На організаційному рівні здійснюється децентралізація управління системою освіти; забезпечується гнучкість, відкритість напрямів, типів і структур освіти; рівність шансів усіх дітей до суспільства, навколишнього середовища. На функціональному рівні запроваджуються активні методи навчання, коли студент виступає суб'єктом навчально-виховного процесу; студентське самоврядування, відповідне ставлення до дисциплінування; різні форми соціалізації молоді. На комунікативному рівні – це взаємини між педагогом і студентом, між керівником і викладачем, організація спілкування в межах навчального закладу; співпраця між університетом і громадськими організаціями тощо [2, с. 211].

На особливу увагу в даному контексті заслуговує позанавчальна діяльність ВНЗ, що охоплює профспілкову, дозвільну та інші види діяльності студентської молоді. Демократичні цінності майбутніх фахівців яскраво виявляються через активність у студентському самоврядуванні, адже в процесі такої діяльності виявляються, передусім, лідерські якості молоді. В умовах вищого навчального закладу студентське самоврядування спрямоване на вирішення наступних завдань: сприяти активній позиції майбутніх учителів щодо реалізації їхніх прав і свобод; допомагати в пізнанні особливостей темпераменту, якостей характеру на основі результатів діагностики; виховувати вміння складати план проведення заходів; стимулювати творчу активність, залучати до проведення виховних заходів і створення ситуацій, які б уможли-

вили виявлення ініціативи кожному студентові незалежно від смаків і вподобань, діяти самостійно, реалізувати свій потенціал; розвивати творчі здібності, формувати вміння аналізувати та регулювати свою поведінку, застосовувати набуті знання в реальному житті.

Доцільним є у педагогічних ВНЗ також ознайомлення студентів із важливим аспектом роботи вчителя – волонтерством, сутність якого – у створенні організованої системи, де кожен може стати активним представником своєї громади. Для цього проводять різного роду волонтерські акції, агентства волонтерської допомоги, бригади й клуби, до яких на добровільних засадах безкоштовно зголошуються студенти на здійснення діяльності, що приносить користь іншим людям і суспільству в цілому. Волонтерська діяльність майбутніх учителів передбачає їхню участь у вирішенні екологічних проблем краю, захист громадянських прав, організацію спортивних і культурних заходів, допомогу ветеранам, людям похилого віку, інвалідам, малозабезпеченим, соціально незахищеним тощо [2, с. 212].

Варто також пригадати нетипові для України, але розповсюджені в північноєвропейських народів навчальні гуртки, які утворюються у навчальних закладах різних рівнів, включаючи ВНЗ. Лише 5 чоловік можуть сформувати навчальний гурток і вивчати, наприклад, різні народні промисли, проблеми навколишнього середовища або місцевої політики. Ідея полягає в тому, що шляхом набуття знань люди будуть залучені в активне соціальне життя як активні члени спільноти. Досвід Скандинавських країн свідчить, що навчальний гурток може працювати як з учителем, так і без нього, а в разі необхідності може обрати собі педагогічного лідера. Навчальний гурток – це типовий приклад демократичної організації, заснований на ідеї рівності учасників. Передбачається, що в кожній людині є потенціал розвитку і що ця людина повинна контролювати свій навчальний процес, беручи участь у спільній діяльнос-

ті, і те, що школа повинна з усякого погляду жити життям суспільства [3, с. 66].

Важливу роль відіграє також усебічне самовиховання через ставлення особистості до світу. У процесі самовиховання демократичні цінності виявляються у ставленні студента до інших людей, до себе самого. Освіта, самоосвіта, дружба, кохання, ставлення до батьків, викладачів – усе відбувається під впливом цього процесу. Через обов'язок, справедливість, відповідальність, толерантність та інші демократичні цінності «заломлюються», віддзеркалюються будь-які стосунки, зокрема й ставлення до самого себе. Важливим компонентом самовиховання є самоосвіта, оскільки остання «є засобом задоволення однієї з головних потреб сучасної людини – постійно розширювати власну ерудицію, підвищувати загальну й політичну культуру, задовольняти інтелектуальні запити, підтримувати розумову працездатність. У процесі самоосвіти людина пізнає не лише світ і людські стосунки, але й саму себе, розвиває власні інтелектуальні здібності, волю, самодисципліну й ототожнює себе з демократичними цінностями, які вона освоює» [4, с. 11].

Загалом специфіка демократичної освіти студентів педагогічних університетів у сучасній Україні полягає в тому, що вона має бути спрямована не лише на відтворення демократичних цінностей у суспільстві, а й на формування нової системи громадських цінностей в умовах гуманізації освіти. За політичної модернізації доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати відповідні процедури, нові правила життя й стилі поведінки в умовах недемократичної дійсності. Філософський вимір демократичної освіти майбутніх вітчизняних педагогів передбачає поєднання, розробку та реалізацію змісту формул «Філософія серця – серце віддаю дітям», визначення суті, змісту, термінів, понять – громадянини, громадянська відповідальність, громадянська держава, громадянська відданість, особистість, обдарована особистість, життєздатність, життєстійкість, життєдіяльність, життєтворчість [1, с. 21].

Підсумовуючи зазначимо, що демократична освіта є життєво необхідним компонентом підготовки майбутніх педагогів, які мають не лише самі опанувати здатність жити повноцінним життям в умовах демократії, але й відтворювати цю здатність у ставленні до майбутніх учнів та вихованців, створюючи умови для формування людини-громадянина, для якої демократичне суспільство є осередком для розкриття творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів.

Тому на особливу увагу заслуговують демократичні цінності студентів педаго-

гічних університетів, які утверджуються не лише на змістовому, організаційному, функціональному, комунікативному рівнях навчально-виховного процесу, але й через фактори макро- (вплив суспільства та політичних процесів) та мікросередовища (вплив сім'ї та групи однолітків), ЗМІ (у т.ч. Інтернет-технологій) та культури, самовиховання, а також позанавчальну діяльність ВНЗ, що охоплює профспілку, дозвілєву діяльність студентської молоді, участь у студентському самоврядуванні та навчальних гуртках, волонтерство тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бойчук М. А.** Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Микола Андрійович Бойчук; НПУ імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 32 с.
2. **Буднік О. Б.** Проблема формування демократичних цінностей майбутніх фахівців / О. Б. Буднік // Молодий вчений. – 2015. – № 2 (17). – С. 210–213.
3. **Жерноклеєв І. В.** Демократична основа процесу підготовки майбутніх вчителів технологій в північних країнах Європи / І. В. Жерноклеєв // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – 2011. – Вип. 30. – С. 61–68.
4. **Кострюков С. В.** Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Сергій Володимирович Кострюков; Інститут вищої освіти АПН України. – Київ, 2004. – 19 с.
5. **Кудряченко А.** Засади демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європи / Андрій Кудряченко // Віче. – 2015. – № 2. – С. 3–7
6. **Мадзігон В. М.** Інформатизація в контексті демократизації освіти в Україні / В. М. Мадзігон // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Харків: ОВС, 2002. – Ч.1. – С. 23–37.
7. **Ордіна Л. Л.** Демократичні цінності як фактор мотиваційного забезпечення культуротворчого середовища ВНЗ / Л. Л. Ордіна // Вісник НТУУ «КПІ» // Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – 2009. – № 3(27), ч. 2. – С. 142–146.
8. **Освіта для демократичного громадянства: посіб. для підготов. вчителів з питань освіти для демократ. громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) / [Р. Голлоб,**

REFERENCES

1. **Boichuk M. A.** Democracy process in Ukraine: the problem of chose of realization mechanisms: Abstract of doctoral dissertation – 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history/ Mykola Andriovych Boichuk; National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2012. – 32 p.
2. **Budnik O. B.** The problem of formation democracy values for future professionals / Budnik O. B. // Molodyi vchenyi. – 2015. – № 2 (17). – P. 210–213.
3. **Zhernokleev I. V.** Democratical basis of the process of technologies future teachers training in northern countries of Europe/ Zhernokleev I. V. // Scientific journal of NPD University. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects. – 2011. – Issue 30. – P. 61– 68.
4. **Kostruykov S. V.** The formation of student youth democratical values in transformation period: Abstract – 09.00.10 – Phylosophy of education / Serhii Volodymyrovych Kostryukov; Institute of Higher Education of the National Academy of the Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2004. – 19 p.
5. **Kudryachenko A.** Fundamental democratic values and their impact on the development of civil society in European countries / Andrii Kudryachenko// Viche. – 2015. – № 2. – P. 3–7
6. **Madzihon V. M.** Informatization in the context of democratization of education in Ukraine / V. M. Madzihon // Development of pedagogical and psychological sciences in Ukraine 1992-2002: collection of scientific works for the 10th anniversary of the APS of Ukraine / Academy of the Educational Sciences of Ukraine. – Ch.I. – Kharkiv: «OVS», 2002. – P. 23–37.
7. **Ordina L. L.** Democratic values as a factor of motivational support for the cultural environment of the university / L. L. Ordina // Journal NTUU «KPI». Philosophy. Psychology. Pedagogy: a collection of scientific works. – 2009. – № 3(27), P. 2. – P. 142–146.

Е. Хаддлестон, П. Крапфтайн]; пер. з англ. та адапт. Л. М. Ващенко; за ред. Е. Хаддлестона; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. – К.: НАДУ, 2009. – 92 с.

9. Основи демократії: навч. посіб. / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта». – К.: Вид-во «Ай-Бі», 2002. – 684 с.

10. **Панченко Т. В.** Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: монографія / Т. В. Панченко / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Х.: Майдан, 2011. – 360 с.

11. **Пономаренко Л.** Ментальність, ядерні цінності та філософія освіти в Україні і США / Лариса Пономаренко // Американська філософія освіти очима українських дослідників: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (22 груд. 2005 р.) / ред.: С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2005. – С. 142–147.

12. **Правденко С.** Роль ЗМІ у процесі адаптації людини в політичному просторі [Електронний ресурс] / Сергій Правденко // Віче. – 2006. – № 7. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/172/>

13. **Соннова М.** Зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання / Марина Соннова // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогіка. – 2006. – Вип. 21, ч. 1. – С. 123–130

14. **Тур М. Г.** Інститут публічності – трансцендентальна передумова демократії [Електронний ресурс] / М. Г. Тур // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. – 2010. – Вип. 190. – С. 5–12. – Режим доступу: <http://eprints.cdu.edu.ua/313/1/N190p005-012.pdf>

15. Цінності об'єднаної Європи [Електронний ресурс] / автор огляду Н. Омельченко // Лабораторія законодавчих ініціатив-2013. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf

16. **Андрущенко В.** Світанок Європи. Проблема формування нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття / В. Андрущенко. 4-те вид. – К.: Знання України, 2017. – 1099 с.

8. Education for Democratic Citizenship: A Guide for Teacher's training on Education for the Democratization of Citizenship and Human Rights Education (upgraded version – September 2007)/ [R. Hollob, E. Haddelston, P. Krapftain]; trans. from Engl. and adapt. L.M. Vashchenko; by editing E. Haddelston; foreign editing of Ukrainian version: N.H. Protasov. – K.: NAPA, 2009. – 92 p.

9. Basics of democracy. Teaching Manual for students of higher education. / authors: M Bessonova, O. Biryukov, S. Bondaruk an others, editing by A. Kolodii; Ministry of Education and Science of Ukraine, Institute of Higher Education of the National Academy of the Educational Sciences of Ukraine, Ukr.-Canad. project «Democratic education». – K.: publishing house «I-B», 2002. – 684 p.

10. **Panchenko T. V.** Principle of subsidiarity in modern democratic development: Monograph / T. V. Panchenko / National Pedagogical Dragomanov University. – Kh.: Mайдan, 2011. – 360 p.

11. **Ponomarenko L.** Mentality, Nuclear Values and the Philosophy of Education in Ukraine and the United States / Larysa Ponomarenko // American Philosophy of Education through the eyes of Ukrainian researchers: materials of Allukr. sci. pract. conf., 22 dec. 2005. / editing by: S. F. Klepko – Poltava : POIPPO, 2005. – P. 142–147.

12. **Pravdenko S.** The role of mass media in the process of human adaptation in the political space [Electronic resource] / Serhii Pravdenko // Viche. – 2006. – № 7. – Access mode: <http://www.viche.info/journal/172/>

13. **Sonnova M.** Foreign and domestic experience of civic education / Maryna Sonnova // Journal of Lviv University. Pedagogic. – 2006. – Issue. 21, P. 1. – P.123–130

14. **Tur M. H.** Institute of Publicity – Transcendental Premise of Democracy [Electronic resource] / M. H. Tur // Journal of Cherkasy University. Series "Philosophy". – 2010. – Issue 190. – P. 5–12. – Mode of access: <http://eprints.cdu.edu.ua/313/1/N190p005-012.pdf>

15. Values of the united Europe [Electronic resource] / Review author N. Omelchenko. – Laboratory of Legislative Initiatives: 2013. – Mode of access: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf

16. **Andrushchenko V.** Dawn of Europe The problem of formation a new teacher for the united Europe in the XXI century. 4th edition.: – K. : Znannya Ukrainy, 2017. – 1099.